

УКРАЇНСЬКИЙ МИСЛИТЕЛЬ П. КУЛІША: АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ

У статті зроблено спробу осмислити аксіологічний вимір літературної творчості П. Куліша. Висвітлено його філософські та світоглядні шукання й переконання. Детально розглянуто резонансний роман «Чорна рада» та його історичне тло. Також проаналізовано твір мислителя «Повість про український народ», в якому простежуємо послідовну національно-патріотичну позицію, акцентування на основних віхах нашої минушини.

Ключові слова: аксіологічний вимір, культурний простір, ціннісні домінанти, історичне тло.

В статье сделана попытка осмыслить аксиологическое измерение литературного творчества П. Кулиша. Освещены его философские и мировоззренческие искания и убеждения. Подробно рассмотрен резонансный роман «Черная рада» и его исторический фон. Также проанализировано произведение мыслителя «Повесть об украинском народе», в котором прослеживаем последовательную национально-патриотическую позицию, акцентирование на главных вехах нашего прошлого.

Ключевые слова: аксиологическое измерение, культурное пространство, ценностные доминанты, исторический фон.

The article attempts to make sense of the axiological dimension of P. Kulish's literary work. His philosophical aspirations and beliefs are covered. His resonant novel Black Council and its historical background are discussed in detail. In the Ukrainian cultural space, the period of Ruins has been widely

studied. Many Ukrainian artists have addressed it in their works. Panteleimon Kulish was no exception. He was really concerned about this topic as well as Ukraine's future. All his multifaceted literary creativity testifies to this – a powerful stream in the spiritual and national development of the Ukrainian people.

We also analyze the work of the thinker named «Tale of the Ukrainian people», in which we see a consistent national-patriotic position, focus on the major milestones of our past. The thinker attached great importance to this work. He was interested in every review, his friends', colleagues', and contemporaries' opinion about the essay. Notwithstanding the extralinguistic factors that influenced Kulish, considering his literary creativity in an axiological dimension, we state the artist's heartfelt love for his native Ukraine, to which he devoted his glorious «pen».

To sum up, we would like to emphasize that the figure of the Ukrainian thinker, writer, historian Panteleimon Kulish is a significant personality not only of his age, but also a figure whose literary creativity influences the contemporary Ukrainian cultural space, the formation of the dominant values of the present. His creative and ideological pursuits, his courage, his ardent patriotism, especially in the early period of his creative work, his love for his country, his life story, his longing for freedom are all valuable for generations to come.

Key words: axiological dimension, cultural space, value dominants, historical background.

Індивідуальне буття кожної людини розгортається під впливом постійного протистояння визначальних сил: сили універсальних законів, традицій, які виробилися, апробувалися й утвердилися за час культурно-історичного розвитку всього людства, і сили особистої самобутності, унікальності й неповторності, закладеної природою.

Розкриття й реалізація внутрішньої сили самобутньої людини зумовлює створення та перетворення дійсності, різноманітні трансформації в навколишньому середовищі. Тому кожне покоління людей залишає свій слід в історії завдяки творчому внеску конкретної особистості.

Такою особистістю і є Пантелеймон Куліш – знакова

постать у культурному й літературному житті України XIX ст. Він є тим українським мислителем, який прекрасно усвідомлював окремішність, самотність українського народу. П. Куліш прагнув, мріяв і сподівався жити в самостійній та незалежній українській державі. Попри те, що складна система державної належності була йому на перешкоді, підготовча праця письменника не пройшла даремно. Ідеї незалежності, свободи знайшли відгуки як у XX ст., так і сьогодні.

Пантелеймон Куліш народився 7 серпня 1819 року в містечку Воронежі Глухівського повіту на Чернігівщині (зараз Сумська область) у родині нащадка козацької старшини. І, можливо, саме походження наклало відбиток на його творчий шлях та світогляд. Адже генетична пам'ять існує, існує історична пам'ять. А в ній закарбовано дуже неоднозначні, важкі і, навіть, трагічні обставини, в яких перебувала Україна, її народ на різних часових зрізах. Зосередившись більш детально на Козацькій добі, варто наголосити, що вона «сповнена багатьма не лише позитивними подіями і фактами, але й такими, які залишили глибоку травму і негативно відбилися на долі українського народу. Йдеться, передусім, про поразки і величезні втрати, яких зазнало козацьке військо і мирне населення, про деякі міжнародні угоди, які уклалися за спиною гетьманів на шкоду Україні (Березневі статті 1654 р., Андрусівське перемир'я, Вічний мир), про зрадництво, «Руїну», про знищення Батурина, Січі, ліквідацію Гетьманщини тощо» [1, с. 243].

Осмислюючи ціннісні домінанти літературної творчості П. Куліша, насамперед пропонуємо зупинитися на невеликому за розміром, проте величому за значенням, романі «Чорна рада», який має підзаголовок «Хроніка 1663 року». Цей твір, без сумніву, став надзвичайною подією в культурному житті України, його вихід у світ мав величезний резонанс. Варто декілька слів сказати про історичне тло роману, адже Україна «опинилась у складному політичному становищі. Москва не дотримувала угод, Польща й

кримський хан тиснули з обох боків, та козаки й населення не хотіли нічиєї зверхності. Між гетьманами і козацькою старшиною точилися чвари й війна за владу, за те, до кого із сусідів пристати. Обіч Дніпра стали різні гетьмани. На початку 1663 р. на Правобережжі було обрано гетьманом Павла Тетерю, рішучого прихильника Польщі. На Лівобережжі, орієнтованому на Москву, розпочалася боротьба за гетьманську булаву між переяславським полковником Якимом Сомком і ніжинським – Василем Золотаренком. Поки вони з'ясовували стосунки, підійнявся новий кандидат у гетьмани – Іван Брюховецький, кошовий із Запоріжжя, випадкова й облеслива людина. Він закидав Москву доносами на суперників, на старшину, зарекомендував себе як найбільш вигідний і податливий Москві претендент. У червні 1663 р. у Ніжині відбулася рада, на яку Брюховецький привів ватаги запорожців і простих козаків з півдня – черні. Сомко теж привів своє військо. Рада одразу перетворилася на побоїще, люди Сомка перейшли на бік Брюховецького. Сомка, Золотаренка й кількох їхніх прибічників було страчено. Все це відбувалося на тлі страждань і поневірянь населення, економічного хаосу й занепаду» [2, с. 112–113]. В історії України ці часи називають Великою Руїною.

В українському культурному просторі період Великої Руїни здобув широке висвітлення. Багато українських митців у своїй творчості зверталися до нього, зокрема й Пантелеймон Куліш. Ця тема його надзвичайно хвилювала, як і доля України, її майбутнє. Про це свідчить уся багатогранна літературна творчість мислителя – потужний струмок у духовному та національному розвитку українського народу.

С. Єфремов у 1927 році наголошував: «не треба широко... розводитись, чим був для України Куліш. Досить буде тільки нагадати, що він належав до знаменитої трійці 40–60-х років, яка – Шевченко, Костомаров, Куліш – стояла на чолі всього тодішнього життя українського» [3, с. 288].

Історичний роман «Чорна рада» Пантелеймона Куліша

було видано українською й російською мовами. Його вихід у світ мав потужний вплив на сучасників. Так, оцінку роману та схвалення висловив Тарас Шевченко у своєму листі 1857 р.: «Спасибі тобі, Богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки, і особливе, спасибі тобі за «Чорну раду». Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував «Чорну раду» по-нашому. Я її прочитав і в «Руській бесіді», і там вона добра, але по-нашому лучче».

Міркуючи над аксіологічним виміром роману «Чорна рада», хотілося навести слушні думки М. Стріхи щодо поглядів П. Куліша: «Для українських романтиків давня слава рідної землі була пов'язана насамперед зі звитягою козаків-запорозжців, безстрашних в обороні своєї волі. І ось Куліш наважується розвінчати цей національний ідеал. Для нього позитивним чинником історії є городове, «кармазинове» козацтво, яке жило по містах і підтримувало лад в автономній Гетьманщині (прямій спадкоємниці державності й культури княжої Русі!), а Запорозжя доби після Хмельницького є для Куліша збіговиськом відважних, але диких гультіпак, чия анархічність, невизнання над собою жодної сталої влади і не дала Україні втримати державність, виборену Хмельницьким» [4, с. 7].

Пантелеймон Куліш представив у романі реальні історичні постаті поряд з вигаданими. Центральною постаттю є «наказний гетьман Яким Сомко – видатний політичний діяч, продовжувач справи великого Богдана Хмельницького, «людина ідеї» (Д. Чижевський).

Куліш з любов'ю змальовує його портрет, посилаючись на літописця: «Сомко був воїн уроди, возроста і краси зло дивної (пишуть у літописах)». Він великий патріот України. Не особисті амбіції, а бажання піднести Україну керують ним. У нього є конкретна програма дій, якою він ділиться зі своїми однодумцями: «Ось нехай лиш Господь нам допоможе зложити до купи обидва береги Дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо

Україну вгорі і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів. Сомко відчуває себе креном пов'язаним із давніми традиціями Руси-України» [2, с. 113].

Друга постать – старий козак Шрам (прототип паволоцького полковника Поповича). Полковник і священник був хоробрим та вірним ідеї об'єднання. За сюжетом роману Шрам «спішить до лівобережного гетьмана Сомка, аби намовити того разом ударити на польського попихача, правобережного гетьмана Тетерю, й знову об'єднати розколоту Україну під однією булавою. Прибувши разом із сином Петром під Київ, до давнього товариша Череваня, Шрам зустрічає тут Сомка й дізнається, що й на Лівобережжі почалися чвари. Проголошений на Запорозжжі гетьманом мізерний, але хитрий Іванець Брюховецький підкупив московських бояр і рветься до Сомкової булави. Для цього під Ніжином скликається «чорна» рада, куди, на відміну від звичайної, запрошують також представників міщанства. Саме голосами міщан і запорожців, обіцявши, що «не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе в нас буде обще», й перемагає Іванець свого суперника. Гине Сомко, що не хоче порятувати собі життя ціною полиття чужої крові. Гине й старий Шрам, який добровільно віддає себе в руки Тетері, аби врятувати свою Паволоч. На Україні настає небачена руїна, коли під прапором запорозької вольниці брат стає на брата, сусід на сусіда, син на батька» [4, с. 7].

Інша сюжетна лінія – кохання Петра Шраменка до Лесі Череванівни – розвивається досить лірично, порівняно з основною сюжетною лінією. Попри всі негаразди, які супроводжували молодих героїв протягом усього роману, «кохання пробилось крізь недолу й дими руїни, крізь несамопитий шал тієї страшної круговерті, що мов диявольський смерч, неслася Україною. Той смерч рушив і нищив людські долі, угоди, надії, а проте ж він був нездатний порушити благородні людські почуття» [2, с. 113]. І ось, досить неочікувано, закінчується роман філософськими роздумами глибоко віруючої людини, пор.: *«Так-то усе те*

лихо минулося, мов приснилось. Яке-то воно страшне усякому здавалось! А от же, як не Божя воля, то їх і не зачепило. Се так, як от інколи схопиться заверюха – громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно; поламле старе дерево, повиворочує з корінням дуби й берези; а чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило» [5, с. 175].

Вивчаючи та аналізуючи не лише роман «Чорна рада», а й літературну спадщину Пантелеймона Куліша загалом, наголосимо на важливій обставині. Світогляд письменника, його погляди «формувались попри інше й у процесі глибоких студій, тлумачення та обговорення в колі кирило-мефодіївців Святого Письма, що само по собі не могло не вплинути на їх характер, задати певне ціннісне спрямування» [6, с. 97]. «Ти твердиш, що українська література веде своє походження з найвіддаленіших часів писемності людської. На твою думку, сільський парафіяльний дяк, що добре знає Біблію, стоїть на прямій дорозі до літературного розвитку, а професор, особисто знайомий з Дарвіном і з усіма редакторами російських журналів, але який Біблій не вивчав, іде шляхом хибним. ...Ти, разом з подібними до тебе мрійниками, всі свої студіювання здійснював при світлі Святого Письма» [7, с. 144].

Для літературної спадщини П. Куліша 1840-х рр. чи не найважливішою є «Повість об украинском народе» (1846), яка була заборонена та вилучена з продажу після арешту письменника навесні 1847 р. у справі Кирило-Мефодіївського братства. Поява цього твору була цілком логічним наслідком усієї попередньої письменницької творчості Куліша. «Об'єктом Кулішевого розгляду в «Повести об украинском народе» стали так звані польський, а згодом і російський періоди української історії, себто кінець XVI – початок XIX століть, причому молодий історик докладніше проаналізував події кінця XVI–XVII століть, адже саме у цей час історія України особливо багата славними звитягами її

воїнів» [8, с. 15].

Мислитель надавав дуже важливе значення цьому твору. Він цікавився кожним відгуком, думкою своїх друзів, колег, сучасників про нарис. Принагідно відзначимо, що «під час допитів Куліша у справі ідеології Кирило-Мефодіївського братства основна увага жандармів була прикута саме до «Повести об українском народі» як твору найбільш виразного у своєму патріотизмі, хоча не забули вони і про інші видання українського письменника...».

Невеликий науково-популярний нарис Куліша «Повість об українском народі» став знаковою подією української суспільно-політичної думки середини ХІХ ст. ...твір Куліша завдяки своїй внутрішній полемічності, виразній національно-патріотичній загостреності, таланту і послідовній політичній позиції його автора значною мірою став завершальним акордом українського радикального чи політичного романтизму, який фактично припинився через розправу царського уряду з передовою українською інтелігенцією середини ХІХ ст.» [8, с. 52–53].

Констатуючи та осмислюючи певні зміни в поглядах і висловлюваннях пізнього Пантелеймона Куліша (1870–1890 рр.), усвідомлюємо їх як результати впливу Кирило-Мефодіївського товариства. Ці події в житті мислителя спровокували, на жаль, певну корекцію його поглядів. Він стає обережним у висловлюваннях, думки та міркування письменника втрачають виразний національно-патріотичний радикалізм. Проте, це виглядає не досить переконливо. І щодо негативних суджень про козаків, і щодо своєї оцінки «Повести об українском народі», яку він висловив у праці «Історичне оповідання» (1882 р.).

І все ж, не зважаючи на екстралінгвальні фактори, які вплинули на Куліша, розглядаючи його літературну творчість в аксіологічному вимірі, ми констатуємо сердечну любов митця до рідної України, для прославлення якої він багато зробив своїм «плодовитим пером» (Ягич).

Підсумовуючи, хочемо наголосити, що постать

українського мислителя, письменника, історика Пантелеймона Куліша – це знакова особистість не лише своєї доби, але й постать, літературна творчість якої впливає на сучасний український культурний простір, на формування ціннісних домінант сьогодення. Його творчі та ідейні шукання, його сміливість, палкий патріотизм, особливо в ранній період творчості, любов до своєї землі, до історії й культури впродовж усього життя, його потяг до свободи – все це є цінним для прийдешніх поколінь.

Бібліографічні посилання

1. Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.
2. Солод Ю. Український будитель. *Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення* : зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження П. Куліша. Київ : «МП Леся», 2000. С. 108–116.
3. Єфремов С. *Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша*. Літературно-критичні статті. Київ : Дніпро, 1993. С. 287–293.
4. Стріха М. Пантелеймон Куліш і його «Чорна рада». *Куліш П. Чорна рада* : роман. Київ, 2009. 176 с.
5. Куліш П. Чорна рада : роман. Київ, 2009. 176 с.
6. Щербатюк О. Культурологічні погляди П. Куліша в світлі сучасного українознавства. *Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення* : зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження П. Куліша. Київ : «МП Леся», 2000. 224 с.
7. Куліш П. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. *Хроніка – 2000. Наш край*. Київ, 1993. Вип. 6 (8). С. 139–154.
8. Куліш П. Повість про український народ. Тернопіль : Тернограф, 2016. 228 с.